

Nevena Daković¹

Fakultet dramskih umetnosti, Univerzitet umetnosti,
Beograd, Srbija

HOLOKAUST U DIGITALNOM PAMĆENJU I KOLEKTIVNOM SEĆANJU²

Apstrakt:

Cilj ovog rada je trostruka analiza vebajtova posvećenih Starom Sajmištu (starosajmiste.info i www.semlin.info). Rad, najpre, pojmovima digiteksta i kolektivne inteligencije ukazuje na posebnosti medijsko tekstuelne strukture a potom je pažnja usmerena na konstrukciju prostora i procesa sećanja, dokumentacije, memorijalizacije Holokausta. Konačno, rad razmatra vebajtove kao domene nastanka Rotbergovog multidirekcionog sećanja.

Ključne reči: *Staro Sajmište, holokaust, digitekst, multidirekciono sećanje*

*Seulez vouse savez l'immensite de ma peine
au dela des mots et des sanglots
au dela meme de la memoire!
(Monny de Bouilly: Au-dela de la memoire)*

Istorija, pamćenje i sećanje na Holokaust od kraja prošlog milenijuma do danas su aktuelna tema, predmet interdisciplinarnih istraživanja u Evropi, Severnoj Americi i Izraelu, a od nedavno su se našli u centru interesovanja i na našim prostorima. U središtu obnovljenih istraživanja Holokausta sredinom prve decenije XXI veka je i segment istorijskih zbivanja koja su se odvijala na prostoru Starog sajmišta, u vreme Drugog svetskog rata, kada se tu nalazio jedan od prvih konclagera *Judenlager Semlin*. Istorijska i historiografska istraživanja brzo su proširena i na analizu reprezentacije u različitim umetničkim, medijskim tekstovima, vaskolikoj fikciji, a odatle i na šire fenomene kulture i života Jevreja na ovim prostorima kao i na medijsku uslovljenost narativa sećanja, pamćenja, istorije i fikcije. U kratkom vremenskom periodu prikazana je serija *Miris kiše na Balkanu* (2010, Ljubiša Samardžić) i nastavak priče protkane, ovog puta, samo elementima (i)storije jevrejske porodice u narednoj seriji *Cvat lipe na Balkanu* (2011, Ivan Stefanović). Knjige Gordane Kuić (objavljene 1986. i 1991, a potom i druge: *Smiraj dana na Balkanu*, 1995; *Duhovi nad Balkanom*, 1997; *Legenda o Luni Levi*, 1999; *Bajka o Benjaminu Baruhu*, 2002; *Balada o Bohoreti*, 2007) na osnovu kojih su nastale serije doživele su nova izdanja. Goran Paskaljević snimio je *Kad svane dan* (2012) a saradnik na scenariju je Filip David, dok je Salboč Tolnai napravio izvrsnu

---

¹ danev@orion.rs

² Ovaj tekst je nastao u okviru rada na projektu br. 178012 „Identitet i sećanje: transkulturalni tekstovi dramskih umetnosti i medija (Srbija 1989-2014)“ Fakulteta dramskih umetnosti (Univerzitet umetnosti u Beogradu), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

ekranizaciju Kišovog *Peščanika* (2007). Objavljeno je niz studija o Holokaustu u Srbiji (Milan Koljanin: *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, 1992. i Jovan Bajford: *Staro sajmište*, 2011), a nadasve treba izdvojiti metodološki izvrsnu, obuhvatnu i čitljivu *Istoriografiju holokausta u Jugoslaviji* (2011) episkopa lipljanskog Jovana Čulibrka.

Pored tradicionalnih umetničkih i medijskih tekstova, tema Starog sajmišta postavljena je i na sajtu www.starosajmiste.info (nastalom kao deo projekta Fonda B92 uz podršku *n-ost: Netzwerk für Osteuropa-Berichterstattung*, Berlin i *Kulturnog centra REX*, Beograd), koji u novo medijskoj digitalnoj formi evocira i širu istoriju jednog prostora – klasičnog *mesta sećanja* u terminologiji Pjera Nore (Pierre Nora) postajući prostor očuvanja i gradnje identiteta beogradskih Jevreja, Beograđana i Beograda kroz pamćenje i sećanje. Na početku stoji napomena „starosajmiste.info je nadasve poziv da se poseti Staro sajmište i da se tamo suočimo sa prošlošću i sadašnjošću”. Veb-sajt podstiče čitaoca da prošetata virtuelnom mapom dela grada, da otkrije nekada sakrivene ili neprepoznate narative kao što su (i)storije i svedočenja o Holokaustu, Jevrejima i njihovom identitetu, beogradskoj i balkanskoj prošlosti, narativima sećanja i zaborava. Šetnja virtuelnim prostorom i prošlošću omogućava političku narativizaciju sadašnjosti i ideološko zamišljanje budućnosti koji su zajedno određeni nekadašnjim vremenom. Čitaočeva potraga se razlikuje od one koja se odvija u tradicionalnim medijima, zahtevajući mapiranje nove vrste tekstualnih modela internet i veb utemeljenosti. Studije internet ili digitekstualnosti traže odgovarajuće inoviran teorijski i terminološki okvir koji se tiče transmedijalnosti, krosmedijalnosti i multimodalnosti, ali i opisuje promene figure čitaoca u novomedijskom okruženju kao i restrukturisanje sećanja i pamćenja u hiper/sajber tekstovima. Konačno, rad razmatra konceptualizaciju modela veb-sajtova (glavna studija slučaja je veb-sajt *Poseta Starom sajmištu* koji se ne može u potpunosti pojmiti bez veb-sajta www.semllin.info sličnog predstavljačkog obrazca, mehanizama konstrukcije javnog, društvenog pamćenja i sećanja i prostora multidirekcionog pamćenja koje nas vodi prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

Digitekst i kolektivna inteligencija (Ivana Uspenski³)

Neka od pitanja koje nameće tema tiču se osnovnih elemenata teorije čitanja internet tekstova i zahtevaju nove prilagođene definicije konstituenata, procesa i načina na koje novi mediji ponovo ispisuju značenja tekstova, narativne strukture i predstavljanje sećanja/pamćenja. Obzirom da debata o pitanjima promene tekstualnosti i njenih elemenata *online* prevazilazi obim i zahteve ovog rada, u nastavku su postavljene samo operativne definicije pojmova potrebnih za razumevanje analize.

Pojava interneta kao ultimativnog novog medija donela je promene strukture, mehanizma i instanci procesa čitanja. Tekstovi su postali demokratskiji tj. lako dostupni milionima ljudi iz različitih sredina. Kao koncentrovana suština mas-medijske kulture, internet je postao primarna platforma koja omogućava masovnoj publici da pretvori stimulse koje pružaju internet tekstovi u vidljive tragove ostavljene *online*. Većina ovih tragova, kao što su komentari, blogovi ili složeniji medijski tekstovi poput reakcijskih videa ili posebnog veb-sajta posvećenog nekom fenomenu, pretvaraju osnovni tekst u hipertekst, dokazujući da je radikalna hipertekstualnost (p)ostala suština tekstualnosti u internet eri (Uspenski 2010). Hipertekst nudi niz svedočenja, medijskih

---

³ Definicije pojmova date u nastavku dela *Digitekst i kolektivna inteligencija* preuzete su iz doktorske disertacije Ivane Ostojić Uspenski, *Teorije čitanja internet formi*, odbranjene 2010. godine na Interdisciplinarnim studijama Univerziteta umetnosti u Beogradu, Grupa za Teoriju umetnosti i medija, kod mentora dr Nevene Daković, red. prof.

izvora i novinskih članaka koji su superponirani (postavljeni jedan preko i jedan do drugog) u formatu videa, fotografija i mapa prema sistemu koji uspešno teoretizuju i Henri Dženkins (Henry Jenkins) i Lev Manovič (Lev Manovich).⁴

Implotekstualnost (Uspenski 2010) nije samo svestrana dostupnost teksta, kao posebnog veb-sajta i putem *search engine*-a poput *Google*-a, već sposobnost digiteksta da kao veb-sajt privuče inividualnog čitaoca. U procesu privlačenja i grupisanja inividualnih čitalaca nastaje kolektivni čitalac odnosno kolektivna inteligencija kao zajednica znanja sposobna da dalje diseminira i promoviše pročitani sadržaj. Pojam *kolektivna inteligencija* uveo je francuski filozof Pjer Levi (Pierre Levy, 1997) da bi označio specifičan rezultat uticaja internet tehnologija na kulturnu produkciju i potrošnju znanja. Jedan od ključnih odlika kolektivne inteligencije ili zajednice znanja je da nasumično implodiraju i da dramatičnom brzinom sakupljaju/okupljaju pojedince koji već poseduju izvesno znanje o temi (Uspenski 2010). Kao suma pojedinačnih članova *online* čitalačke zajednice i tragova čitanja koje za sobom ostavljaju (komentari, blogovi), kolektivna inteligencija deluje i kao kolektivni čitalac i kao autor digiteksta. U terminima kulture konvergencije pojava polivalentnog čitaoca/autora otkriva promenu od pasivne recepcije do aktivne intervencije u tekstu. Višestruko aktivno učešće kao korisnika, gledoca i čitaoca Dženkins poima kao „migratorno ponašanje medijske publike” (Jenkins 2006: 2), koje pokreću i motivišu internet tekstovi. Novomedijski čitalac, kao dominantni proizvođač značenja ustanovljen je, na ovaj način, kao kolektivna inteligencija, grupa pojedinaca koji uglavnom *online* u novomedijskom okruženju ostvaruju veoma brzu, skoro trenutnu akumulaciju⁵ činjenica, afekata, stvaranja i ekstrahovanja značenja u dva domena: u okviru samog novomedijskog teksta i u okviru seta čitanja ovog teksta kumulativno u istom virtuelnom prostoru. Čitanje postaje beskrajni, kontinuirani proces.

Pojava novih medija i globalne digitalizacije dovela je, konačno, do radikalne disperzije formi. Nikolas Negroponte (1996: 154) opisuje ovaj proces kao onaj u kome su emocije, odnosi, sećanja, fantazije i želje transformisane u izomorfni tok spreman da bude diseminiran raznovrsnim medijskim kanalima i platformama. Digitekst može da teče različitim medijskim kanalima postajući u ključnom trenutku prosta transformacija

---

⁴ U svom ključnom delu, *Konvergencija kulture* (2006), Dženkins opisuje novu medijsku kulturu kao onu utemeljenu na recikliranju i preslagavanju, preuredjenju starih i tradicionalnih medijskih formi i njihovih izražajnih sredstava. Takođe, Lev Manovič objašnjava da novi mediji kao metamediji koriste dostignuća tradicionalnih medija, sa ciljem da ih nadrastu (2004, 94). Dalje, ukazuje na činjenicu da digitekstovi u obliku veb-sajta sadrže različite medijske formate koji se mogu nasumično slagati ili nizati jedan do drugog bez ikakvog prethodno definisanog vremenskog ili hijerarhijskog sistema i plana. Istovremeno, hipertekst/digitekst/internettekst koji sadrži „interakciju i integraciju dva ili više semiotičkih resursa/izvora” ili „modaliteta” komunikacije „uključujući i aspekte govora kao što su intonacija i druge glasovne karakteristike; semiotičke pokrete tela ili druge oblike kao što su gestovi (lica, ruku i tela) ili proksemi kao i proizvode ljudske tehnologije kao što su slikanje, pisanje, arhitektura, slikovni ili zvučni zapisi, a u savremeno doba interaktivni kompjuterski resursi (digitalni medijski hardver i softver)” teorijski je prepoznat kao primer multimodalnog teksta. (O’Halloran and Smith 2011: 2).

⁵ Kolektivni čitaoci, kao zajednice znanja i interesa imaju ogromnu snagu u obraćanju i bavljenju društvenim pitanjima. U njihovom internet staništu/ekosistemu sposobni su da u potpunosti realizuju potencijal sopstvenog znanja. Pitanje koje se dalje postavlja je nivo interesovanja i sposobnosti ovih zajednica da deluju *offline*. Henri Dženkins dokazuje da ova vrsta delovanja nije verovatna jer ove zajednice ne vide prostor *offline* kao svoje prirodno okruženje. Tako u suprotnosti sa imploteksom i njegovim okupljujućim centripetalnim snagama odgovornim za nastanak kolektivne inteligencije online Internet tekstualnost još nije našla komplementarnu centrifugalnu silu (oblik eksplotekstualnosti) sposobnu da pretvori kolektivnu inteligenciju *online* u zajednice inteligencije i ekspertskog delovanja *offline*.

materije u različite narative sećanja i pamćenja čija je razlika podložna različitim teoretizacijama.⁶

Priča jednog prostora: Staro sajmište i *Judenlager Semlin*

Studija slučaja obuhvata dva veb-sajta: www.semllin.info i www.starosajmiste.info, kao retke paradigmatične primere digiteksta i digitalizovanog pamćenja/sećanja. Veb-sajt kao prostor konstrukcije društvenog pamćenja već je naznačen u podnaslovu projekta *Nacistički koncentracioni logor Sajmište – dokumentaciono medijsko istraživanje* odnosno *Jevrejski logor na Starom sajmištu: istorija i sećanje*.⁷ Oba veb-sajta bave se dramatičnom i traumatičnom istorijom jednog od prvih koncentracionih logora u Evropi, na obodu Beograda, u prostoru Beogradskog sajma. Izgradnja Beogradskog sajma počela je 1937. godine izgradnjom pet jugoslovenskih paviljona, centralne kule, italijanskog, mađarskog, rumunskog, čehoslovačkog i Spasićevog paviljona (nazvanog prema bogatom beogradskom i srpskom zadužbinaru). Naredne, 1938. godine, nikli su nemački i turski paviljon, simbolički se vremenski podudarajući sa usponom ovih zemalja u nacističkom i fašističkom bloku. U bombardovanju Beograda 6. aprila 1941. godine, paviljoni nisu značajnije oštećeni. Posle *Naredbe koja se odnosi na Jevreje i Rome*, koju je izdao Gestapo 31. maja 1941. godine, usledila su masovna pogubljenja muškaraca. Žene i deca jevrejskog i romskog porekla odvedena su u *Judenlager Semlin*, osnovan 8. decembra iste godine, kada su paviljoni pretvoreni u logorske barake pod komandom SS-a i Gestapa za Srbiju. Marta 1942. godine oko 8000 Jevreja ubijeno je u dušegupki. Maja 1942. godine, *Judenlager* je pretvoren u *Anhalterlager Semlin*, stanicu za transporte logoraša na putu za Nemačku i okupirane zemlje. Ljudi sa Kozare, iz Italije, Grčke i Albanije dovođeni su u *Semlin*. Istovremeno, na istom prostoru uspostavljen je radni logor. U savezničkom bombardovanju Beograda na pravoslavni Uskrs 1944. godine poginuli su mnogi zarobljenici dok su malobrojni pobešli u nastalom haosu. Teško oštećeni paviljoni i dalje ostaju logorske barake do jula iste godine. Konačno, zarobljenici su poslani u druge logore ili oslobođeni, a oktobra 1944. godine oslobođen je i Beograd.

Posleratna istorija Starog sajmišta dodala je nove i brojne značenjske slojeve mestu Holokausta. Paviljoni su vraćeni raznovrsnim namenama. Bili su umetničke radionice; prostor prvog izvođenja Beketovo komada *Čekajući Godoa* u socijalističkoj Evropi (atelje Miće Popovića 1956), sedište štaba omladinskih radnih brigada ili privremeni smeštaj izbeglih i raseljenih lica. (I)storija *Judenlagera* ponovo je otkrivena krajem XX veka (1990-ih) kada su urbani planeri smišljali projekte revitalizacije šireg prostora bez

---

⁶ Videti: „Cinema Comunista i post-komunista: filmski tekst pamćenja, sećanja i nostalgije“ u: *Zbornik Fakulteta dramskih umetnosti 21*, Beograd: FDU, 2012, str. 363–384. Pamćenje podrazumeva sistemsko skladištenje podataka i procesa podržanih materijalnim tragovima i dokazima. Komplementarno i suprotno pamćenju, sećanje se odnosi na subjektivnu aktuelizaciju, aktivaciju i narativizaciju (objektivnog) pamćenja.

Narativi pamćenja i sećanja realizovani su raznolikim semiotičkim sistemima i tekstovima kao primerima onoga što Pol Konerton (Paul Connerton, 1989, 4–72) naziva inkorporativnim praksama koje dominiraju u pamćenju kao društvenoj moći. Za razliku od teorija koje se fokusiraju na pisano prenošenje sećanja, Konerton fokusira nezabeleženo i zapamćeno znanje o prošlosti koje se prenosi ritualnim izvođenjima postajući nova vrsta performativnog, telesnog pamćenja. Pamćenje obuhvata upisane i inkorporirane društvene prakse. Prvi termin odnosi se na aktivnosti skladištenja i povlačenja informacija – fotografija, pisanih, kucanih zapisa i njihovih proizvoda. Potonji termin podrazumeva performanse realizovane gestovima, navikama, otelotvorenim na jedan ili drugi način. Veza dva pojma je indirektno pamćenje koje se ponekad smatra autentičnijim od direktnog, dajući autentičnost i istinitost upisanim pričama uglavnom kroz vizuelni materijal iskorišćen na veb-sajtu.

⁷ Još je jasniji engleski prevod *Semlin Judenlager in Serbian public memory*

potpune svesti o složenoj prošlosti mesta. Ponuđena su razna rešenja: pretvaranja u otvoreni prostor za kulturna zbivanja, mesto novobeogradske opere ili očuvanje originalne namene – kao *Holokaust memorijala* odnosno srpskog *Jad Vašema*. U javnosti su se pojavile debate o konačnoj metastazi istorijskog revizionizma, proliferaciji narativa zaborava, promenljivom svetonazoru i vrednovanju Drugog svetskog rata i savremenoj političkoj instrumentalizaciji traumatske prošlosti. Strasne konfrontacije rezimirane na veb-sajtu *Poseta*, odredile su delimično korišćeni materijal, profil i strukturu u konstantnom širenju novim tragovima dodatim u originalni digitekst. Strane u debati jasno su polarizovane kao: relativno čvrsto povezana i zatvorena jevrejska zajednica Beograda, zainteresovana za komemorativno znamenje na jednoj strani, i različite interesne zajednice (arhitekta, urbanisti, gradski službenici) koje su smatrale neophodnim i glasale za integraciju Holokaust memorijala u veći multifunkcionalni prostor umetnosti, kulture i zabave, na drugoj strani. Potraga za novim urbanističkim identitetom Starog sajmišta rezultirala je internacionalnim projektom i veb-sajtom *Poseta Starom sajmištu. Nacistički koncentracioni logor Sajmište – dokumentaciono medijsko istraživanje*. Realizatori i autori su brojne srpske, nemačke i evropske institucije a koordinator je neprofitna organizacija *Fond B92*.

Veliko interesovanje tradicionalnih medija, istoričara, publicista i javnosti uključeno je u složenu debatu brižljivo indeksiranu u rubrici *Intervjui*. Raznovrsnost perspektiva očigledna u četiri reprezentativne vokacije osoba intervjuisanih ovim povodom (Branka Prpa, istoričarka, Aleksandar Mošić, predsednik udruženja „Memorijal Sajmište”, Alexander Petritz iz austrijskog *Instituta za strukturni razvoj nekretnina* i Veran Matić, direktor radio i TV stanice *B92* i pokretač *Inicijative za osnivanje Memorijalno-edukativnog centra*), omogućujući njihovo postajanje kolektivnim čitaocem odnosno potencijalnim zajednicama znanja koje svoj autoritet koriste reaktivno. Sajt kao prostor realizacije dvostruke uloge čitaoca/autora suštastven je za prenos i održanje njihovog pamćenja i sećanja. Zauzvrat, kolaesciranje identiteta u čitalačku/autorsku zajednicu obezbeđuje implotekstualnost veb-sajta koja se odvija i razvija kroz puteve upisane u topografiju veb-sajta ili staze koje vode u raznim pravcima i povezuju različita vremena. U zavisnosti od specifičnosti neko može biti usmeren na www.starosajmiste.info stranu preko *Google*-a ili nekog drugog pretraživača; preko potrage sa ključnim rečima kao *Judenlager*, *Holokaust*, *Sajmište*, *Drugi svetski rat*, imena umetnika koji su imali ateljea na Sajmištu, *Muzej savremene umetnosti* pa čak i pojmova *Beograd* i *modernizam*. Ako pak unesemo reči „Staro sajmište”, prvi veb-sajt na koji smo upućeni je stranica ovog projekta.

Istorija ili vremenska linija narativa prostora podeljena je prema nekoliko ključnih datuma, podređenih periodizaciji Drugog svetskog rata, u odnosu na koje su etički, memorijski, narativno ili emotivno određeni svi segmenti. Linearno hronološko prepoznavanje nekoliko opisno određenih perioda⁸ – iz knjige *Staro sajmište* (2011), Jovana Bajforda (Jovan Byford) i ostalih tekstova – radikalno je restrukturisana u formi digiteksta. Veb-sajt www.semlin.info prihvata hronologiju ratnih godina obogaćenu arhivskim vizuelnim materijalom, postavljajući postratnu istoriju skoro isključivo kao istoriju sećanja i komemoracije Holokausta (1945–2008), te brišući epizode koje prete da preoblikuju ili umanje centralno mesto koje zauzima *Judenlager Semlin*.

---

⁸ Staro sajmište (1937-1941); *Judenlager Semlin* (1941–1942); *Anhalterlager Semlin* (1942–1944); Od glavnog štaba omladinskih radnih brigade do umetničke kolonije (1948–1960); Prvi koraci ka memorijalizaciji (1957–1974); Sajmište kao antifašistički spomenik (1984–1990), i, konačno, Od mesta masovnog pogubljenja do simbola mučeništva: „Srpski Jad Vašem“.

Obnova interesovanja za Staro sajmište dovela je do izranjanja iz zaborava istorijskih epizoda koje, okružujući virtuelni centar veb-sajta mrežom linkova konkretne, simboličke i metafizičke vrednosti, ispunjavaju tekstualne i narativne lakune. Konkretna vrednost leži u ulozi linkova u proširenju istorijskog znanja o određenom prostoru, i u integrativnoj tvorbi nesputanog toka digiteksta, bujice beskrajnog hiperteksta. Simbolička važnost ustanovljena je razumevanjem mreže linkova kao dela *musée imaginaire*, virtuelnog sveobuhvatnog muzejskog prostora, mesta komemoracije i centralne tačke sećanja na Holokaust u Srbiji. Što se tiče metafizičke ili apstraktne vrednosti, ekspanzija hiperteksta linkovima ubedljivo pokazuje performativni aspekt pamćenja i sećanja. Proces stvaranja pamćenja se stalno *izvodi* čitanjem i (konkretnim i simboličkim) intervencijama na veb-sajtu. Istovremeno, podrazumeva rekontekstualizaciju predmeta i dokumenata, njihovo preuređenje bez hijerarhizovanih parametara i njihovu resemantizaciju u okviru stalno menjajućeg obima i okvirnog konteksta.

Veb-sajt je repositioniran kao čvorište unutar složenije mreže, izrastajući u sistem koncentričnih prstenova. Prvi prsten, www.semlin.info, sadrži institucije koje se bave sličnom ili istom temom: Jevrejski istorijski muzej, United States Holocaust Memorial Museum, Istorijski arhiv Beograda, veb-sajt Baština ratnika Srbije (koji održava Ministarstvo rada i socijalne politike), i Narodna biblioteka Srbije. Sajt www.semlin.info je potom uokviren unutar šireg sajta www.starosajmiste.info (naveden je kao *online* izvor), a koji obuhvata savremenije i raznovrsnije adrese što sve zajedno omogućava prerastanje inicijalnog sajta u neograničenu tekstualnu površinu, mrežu i plohu linkova. Linkovi ponuđeni na www.starosajmiste.info jasno su podeljeni u četiri grupe: *online* izvore, institucije, arhive i muzeje. Granice tekstova narativa i sećanja, pamćenja i reprezentacije eksplodiraju u linku <http://elmundosefarad.wikidot.com/> koji smešta Staro sajmište/Semlin narativ sećanja u beskrajni okvirni narativ jevrejskog identiteta, pamćenja, postojanja i virutelnog bezvremenog prostora večne egzistencije.

Linkovi kao tačke konstituisanja kolektivnog čitaoca i kolektivne inteligencije se uvećavaju i ugušćuju. Svaki put kada čitalac pristupi određenom veb-sajtu, klikom na izabrani sadržaj prihvata ili odbacuje izabrani sadržaj ostajući zauvek upisan kao deo digiteksta. Veb-sajt samog projekta potvrđuje dvostruku čitalačko-autorsku poziciju otkrivajući čitaocu da se veb-sajt može dalje ispisivati; „Za dalja istraživanja služe materijali koji se mogu pronaći u informativnom odeljku internet stranice i koji se mogu dopuniti. Tu spadaju dokumenti i šira literatura o koncentracionom logoru Sajmište i o fašizmu uopšte, kao i linkovi i adrese nadležnih institucija”.

Narativi pamćenja i sećanja

Iako struktura veb-sajta predlaže načine naracije i čitanja, ipak nema prethodno propisanih narativnih ili vremenskih obrazaca koje projekat favorizuje. Čitaoci u potrazi za informacijom o koncentracionim logorima prelistavaju veb-sajt prateći mape, fotografije i tekstove; prolazeći kroz slojeve vremena prošlog do izranjanja na površinu sadašnjosti. Spontana vremenska orijentacija i uređenje – nastali kombinacijom medija koji pripovedaju istorijsko vreme sopstvenom teksturom i prirodom – odgovaraju Manovičevoj tezi da elementi tradicionalnih medija koje koriste novi mediji predstavljaju vremensku razliku i razlikovanje sopstvenim jezikom i izražajnim sredstvima (17). Umesto hronološkim poretkom, video i arhivski materijali unose vremensku dimenziju pukim crno-belim površinama, tragovima iskrzanog filma i ubrzanim kretanjem koji govore gledaocu/čitaocu da se ono što vide odigralo pre mnogo

vremena. Stari novinski članci, skenirani i postavljeni *online*, žučkastom bojom, posebnom tipografijom i fontom evociraju prošlost. Multimodalnost i palimpsestnost tekstova i medija postavljenih, naslaganih jedan preko i iznad drugog na mapi omogućavaju narativima da probiju vremenske slojeve i postanu resemantizovani politički, kulturno itd.

Oblik mape iskorišćen kao osnovni interfejs projekta nudi nodalnu pre nego uzročnu naraciju. Jedan sloj mape fokusiran je na borbu za sećanje na Holokaust, protiv socijalno indukovane amnezije i zaborava. Sledeći govori o sadašnjem trenutku memorijalizacije, dok naredni multimedijiski, otelotvoruje različita gledišta u diskusiji o budućnosti. Hibridizovani slojevi pamćenja ostvaruju digitekstualno imanentne spacijalizacije vremena i temporalizacije prostora. Prvi proces podrazumeva predstavljanje temporalne dimenzije prostora; a drugi prevođenje prostorne dimenzije u istorijski narativ i narativ pamćenja dodatim materijalima koji markiraju palimpsestne otvore, tačke ulaska. Položaj na mapi u okviru prostora nekadašnjeg Sajmišta usmerava posetioca ka topografiji priča prošlosti i vremenski utemeljenih priča prostora. U okviru opcije „mapa”, jednostavni klik na bilo koju označenu tačku (paviljoni, polje) otkriva, u komparativnoj optici, deo istorije povezane sa određenim zdanjem ili mestom. Kratki tekst govori o različitim građevinama i njihovoj upotrebi, praćen odgovarajućim setom fotografija koji uporedo predstavlja njihov nekadašnji i sadašnji izgled, uglavnom svedočeći o propadanju ili nestajanju originalne situacije i konteksta. Različite priče koje se kriju iza navedenih tačaka ispričane su slikama i komentarima; oprostorišu vreme postavljajući/predstavljajući jedno do drugog – na prostoru mape – na istom nivou prošlost, sadašnjost i budućnost. Multifunkcionalna mapa predstavlja prošlost i sadašnjost slojevima i delovima prostora koji predstavljaju zdanja ili lokacije u različitim fazama i vremenskim sukcesijama, dok je projekcija budućnosti upisana pod opcijom „vizije”.

Svaka višeslojna oznaka na mapi, vrsta je narativne tačke provere i kontrole, oblik onoga što Dejvid Bordvel (David Bordwell), sledeći Rolana Barta (Roland Barthes), naziva „kernel” (Bordwell 1985: 37). Čitalac može slobodno da odluči da li želi da istraži Spasićev paviljon u vremenu kao prvu priču u mnoštvu na veb-sajtu ili želi da prati ukupnu priču kroz sva vremena preko niza označenih tačaka. Gledajući optimističke fotografije iz 1937. godine novopodignute centralne kule Sajmišta, izgrađene u slavu kulturnog i ekonomskog rasta Beograda kao evropske metropole, čitalac može da sledi narativ slika drugih paviljona na Starom sajmištu u istom periodu. Takođe može trenutno da bude preusmeren na fotografije istog objekta snimljene samo pre nekoliko godina sa sivim zidovima, okruženog otpadom i sa otpalom, oplatom koje izazivaju zabrinutost i nemir. To je isto osećanje koje doživljavamo najpre slušajući svedočenje gospodina Nećaka, predsednika jevrejskih zajednica o kamionu dušegupki korišćenom za transport logoraša na njihovo konačno odredište, a potom suočavanjem sa crno-belim fotografijama. Ove emocije su posledica narativa koji je ispisan i komponovan samo čitaočevim odlukama kojim putem da se uputi, koja dokumenta i artefakte da čita i kojim redom.

Novomedijski standard, u ovom slučaju, hipermedijski digitekst/multimodalni tekst nudi postmoderni kolaž tradicionalnih medija: teksta, videa, animacije, fotografije, muzike itd. Raznolikost medijskih tekstova uporediva je sa pet načina prenosa kolektivnog javnog sećanja (Burke, 97-113): pričama i predanjima (usmeni),

---

⁹ Oba procesa deo su šire priče razvoja transmedijalnost i krosmedijalnosti – uveliko ostvarenih na internetu kao oblasti ukrštanja i prenosa iz medija u medij novih modela audiovizuelne naracije koji nemaju veze sa linearnim tradicionalnim narativnim formama filma i televizije.

memoarima i drugim zapisima (pismeni), fotografijama i umetničkim slikama (vizuelni), radnjama koje prenose pamćenje (komemoracije) i prostorom. Svi ovi „posrednici pamćenja” imaju značajnu ulogu u preoblikovanju društvenog pamćenja u istoriju ili istorije i sećanja u javno pamćenje. Izmeštanje narativa Holokausta na Staro sajmište, četrdesetih godina prošlog veka i danas, omogućava njegovo očuvanje kao narativa pamćenja u stalnom procesu dekonstrukcije i rekonstrukcije, ali takođe i njegovo dalje postojanje i razvoj kroz interakciju sa drugim medijskim prenosnicima. Neki od medijskih primera iskorišćenih na veb-sajtu su audio iskazi preživelih ili njihovih potomaka tokom poseta mestima Holokausta; audio zapisi debata i skupova mahom održanih u kulturnom centru *Rex*; dokumenti postavljeni *online*,¹⁰ hronologija preuzeta iz knjige Milana Koljanina; proglasi iz perioda Drugog svetskog rata; mnoštvo već upamćenih slika, fotografija i platna kao što su originalne slike Starog sajmišta iz 1937. godine kao i video snimci rituala – komemorativnih ceremonija kao što su inauguracija spomenika na obali reke Save¹¹ ili svedočenja ispred spomenika – verbalizacija istorijskih činjenica i pamćenja koja dodatno naglašava progresivnu dematerijalizaciju fizičkih tragova Holokausta.

Narativni i tekstuelni rad veb-sajta bira i uređuje uskladišteno pamćenje, koje obuhvata i individualna sećanja u značenjske, smisaone narativne sekvence, prihvaćene kao narativi javnog pamćenja i natopljeni emocionalnim, afektivnim iskustvom sećanja, ali takođe i kognitivnim činjeničnim podacima. Tipovi naratora i naratorskih instanci opisani su primenom naratoloških teorija Ženeta (Gérard Genette, 1997) ili Roberta Stama (2000). U tom smislu ekstradijegetički narator je sam (okvirni) veb-sajt i kolektivni čitalac/autor dok se identitet intradijegetičkog naratora otkriva klikom na tačke i adrese koje nude različite delovi narativa. U terminima celokupnog narativa pojmljenog kao sistem ugneženih narativa, instance su i intradijegetičke (lična svedočenja i preživeli svedoci kao homodijegetički narator) i ekstradijegetičke (u singularnom ugneženom narativu sa heterodijegetičkim naratorom koji predstavlja priču drugih – potomci žrtava, istoričari ili istraživači). Komadići narativne slagalice koje obezbeđuju intradijegetički naratori mogu se smatrati hipotekstom, dok veb-sajt kao ukupni hipertekst nastao linkovanjem različitih medijskih sadržaja čini da narativi koalesciraju u veće tekstuelne celine. Idući korak dalje, može se reći da su komadići hiperteksta dokumentarne prirode dok je ceo hipertekst¹² dokumentarna, rekonstruktivna fikcija nastala naracijskim strukturisanjem i uređenjem dokumentarnog materijala.

Multidirekciono sećanje

Priča iza veb-sajta *Poseta Starom sajmištu* je važna artikulacija istorije, pamćenja sećanja ali i zaborava obraćajući se epizodama donedavno pokrivenim sedimentima novih značenja. To je hrabri pokušaj da se sakupe rasuti elementi neispričane (i)storije; da se organizuju u konzistentni narativ koji osvetljava traumatične epizode, hronotop prošlosti koji je, zahvaljujući sopstvenoj neotkrivenoj istoriji, postao zabranjena oblast, tajna trauma¹³ i deo „amputirane geografije” Beograda. Kao digitalni spomenik, ovaj

¹⁰ Svi ovi elemnti predstavljeni su u okviru klastera koji stalno uvećava digitekst, naslovljenog *aktivnosti*.

¹¹ Posebni primeri hibridizovane prezentacije su pisma Hilde Dajč postavljena na veb-sajt, praćena fotografijama i faksimilima. Ako neko odluči da pogleda film *online* susreće se sa pismima koje čita ženski glas.

¹² To je takođe hipertekst kolektivnog pamćenja nastalog od personalnih, individualnih hipotekstova sećanja.

¹³ To je tajna trauma za ljude koji ne poznaju prošlost, koji su nesvesni istorije zatrpane i prekrivene ruševinama paviljona. U trenutku kada otkriju ove priče nastaje nova, javna trauma.

višeslojni tekst o Beogradu postaje prostor konfrontacije različitih (i)storija: Holokausta u Srbiji, eksjugoslovenskih ratova (1992–1999) i NATO bombardovanja (1999). Projekat *Staro sajmište* inaugurisan je 24. marta 2011. godine, upravo na desetogodišnjicu NATO bombardovanja Beograda. Tako, veb-sajt koji nudi narrative pamćenja i sećanja na nečiju (i)storiju (u ovom slučaju Holokausta) postaje zamajac novog čitanja srpske istorije devedesetih godina prošlog veka, ilustrujući na najbolji mogući način Rotbergov (Michael Rothberg, 2009: 12-16, 311) pojam multidirekcionog sećanja.¹⁴ Kao narativ multidirekcionog sećanja, tekst kolektivnog pamćenja i sećanja, nastaje produktivnom i interkulturno dinamičkom interakcijom različitih istorijskih pamćenja. U našem slučaju, narativ Holokausta kao delić zajedničke sudbine, probija u *real* politiku kroz nanose i slojeve (i)storija Holokausta u Prvoj Jugoslaviji, njegovog pamćenja u Drugoj i njegove političke upotrebe u post-Jugoslaviji/postsocijalizmu/Srbiji, ostvarujući interakciono čitanje. Glavni zadatak narativa multidirekcionog sećanja ostvaruje se kao subverzija tradicionalne interpretacije eksjugoslovenskih ratova utemeljene na slici Srbije i Srba kao jedinih i ekskluzivnih agresora, kao nosilaca prevashodne krivice za sukobe. Otkrivanje skrivenog i zanemarenog dela srpskog identiteta tj. Srba kao traumatizovanih subjekata rata omogućeno je podvlačenjem i uočavanjem sličnosti Jevreja i Srba pogotovo u pogledu njihove istorije kao žrtava koncentracionog logora ili naroda čije su nacionalne svetinje na teritoriji koja je pod vlašću drugog. Uspostavljeni identitet žrtvi u prethodnim i potonjim ratovima, traumatizovanih, trpeljivih učesnika menja viđenje ratova devedestih i vrednovanje srpske uloge u njima. Prepoznata trauma logora *Semlin* zbližava jevrejsku i beogradsku populaciju, a pocrtavanje zajedničkih istorijskih epizoda podiže svest o vrednostima tolerancije, podrške manjinama i ljudskim pravima, vekovnog harmoničnog suživota u okviru multietničkih i multikulturnih zajednica. Set ovih saznanja dragocena je podrška i ulog na putu evropskih integracija Srbije XXI veka. Ne samo srpska istorija već i istorija drugih naroda i etniciteta na Balkanu ima koristi od hipertekstualne integracije koju nude nove *online* tehnologije, postavljajući ih kao okružene i „ugneždene” u sudbinu Evrope, kao njen neizbrisiv deo.

Različiti medijski dokumenti, po prvi put dostupni elektronski na veb-sajtu, nude podršku diseminaciji i pisanju narativa pamćenja kao multikulturnog, multidirekcionog i višeslojnog digiteksta. Ljudsko iskustvo, imaginacija, inteligencija, veštine i znanja izmešteni su na internet kao prostor i put brze, otvorene razmene podataka, postajući mobilni, moćni i sposobni da koalesciraju u različite narrative. Novomedijska estetika određena je beskrajnim procesom naracije koju sprovode algoritmi pre nego formalna invokacija artefakta. Narativ pamćenja postaje jedna od medijskih institucija koje čuvaju i distribuiraju sadržaje prošlosti određujući šta je pamtljivo i kako ćemo ga se sećati.¹⁵ Digitekst je virtuelni kulturni artefakt jer nema apsolutnu, originalnu i konačnu formu već uvek nastaje kao proizvod jedinstvenih interpretativnih radnji i postupaka izabranog algoritma odnosno čitaoca/autora. Čini se opravdanim opisati digitekst kao virtuelni – ne samo u smislu da više nije haptički spoznaj, analogan – naglašavanjem simulakrativnosti koja odriče postojanje originala na koji se pozivaju i čije postojanje pretpostavljaju svi postavljeni tekstovi. Ovo su zapazili i tvorci projekta *Staro sajmište* kada daju opis projekta u smislu „naš sajt nije dovršen i treba ga shvatiti kao javni poziv da se on proširi onim što se ovde ne vidi, ne čuje i ne može pročitati.”

---

¹⁴ Rotberg smatra da je kolektivno pamćenje pre multidirekciono nego kompetitivno (borba 0 ishoda oko retnih izvora) tj. da je proces stalnog pregovaranja, ukrštanja i pozajmica; da je produktivan a ne lišavajući i sužavajući.

¹⁵ Kolektivna inteligencija koja se bavi internet tekstovima o Holokaustu konstruiše narativ pamćenja kao ontološki odrediv, afektivno i značenjski tvorbeni sajbertekst.

Literatura

- Bajford, Jovan. *Staro sajmište: mesto sećanja, zaborava i sporenja*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2011.
- Bordwell, David. *Narration in Fiction Film*. Madison, Wis.: U of Wisconsin P, 1985.
- Bouilly, Monny de. *Au dela de la mémoire*. Paris: EST, 1991.
- Burke, Peter. "History as Social Memory." In *Memory, History, Culture and Mind*, ed. Thomas Butler. Oxford: Blackwell, 1989. 97-113.
- Connerton, Paul. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge UP, 1989.
- Ćulibrk, Jovan. *Istoriografija holokausta na teritoriji Jugoslavije*, Beograd: PBF/ITI, 2011.
- Daković, Nevena. „Cinema Comunisto i post-komunisto: filmski tekst pamćenja, sećanja i nostalgije“ u *Zbornik Fakulteta dramskih umetnosti 21*, Beograd: FDU, 2012, str. 363 -384.
- Genette, Gérard. *Palimpsests: Literature in Second Degree*. Lincoln and London: University of Nebraska Press, 1997.
- Jenkins, Henry. *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York: NYU Press, 2006.
- Kuljić, Todor. *Kultura sećanja*. Beograd: Cigoja, 2006.
- Kuljić, Todor. *Postmoderna i istorija*. Kulturni centar Zrenjanina, 2008.
- http://www.kczr.org/download/tekstovi/todor_kuljic_postmoderna_i_istorija.pdf.
Pristupljeno 10. februara 2012.
- Levy, Pierre. *Collective Intelligence*. New York: Basic Books, 1997.
- Manovich, Lev. *The Language of New Media*. Cambridge: MIT Press, 2001.
- Moi, Toril. *The Kristeva Reader*. New York: Columbia UP, 1986.
- O'Halloran, Kay L. and Bradley A. Smith. *Multimodal Text Analysis*.
http://multimodal-analysis-lab.org/_docs/encyclopedia/01-Multimodal_Text_Analysis-O'Halloran_and_Smith.pdf, 2011. Pristupljeno 10. Februara 2012.
- Negroponte, Nicholas. *Being Digital*. London: Vintage, 1996.
- Rothberg, Michael. *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford, CA: Stanford UP, 2009.
- Saxton, Libby. *Haunted Images: Film, Ethics, Testimony and the Holocaust*. London & New York: Wallflower Press, 2008.
- Stam, Robert. *Film Theory: An Introduction*. Malden, MA; Oxford, UK: Wiley-Blackwell, 2000.
- Sutton, John. "Memory." *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2010 Edition). Ed. Edward N. Zalta.
<http://plato.stanford.edu/archives/sum2010/entries/memory>.
- Uspenski Ostojić, Ivana. *Teorije čitanja internet formi*, doktorska teza odbranjena na Univerzitetu umetnosti u Beogradu, Grupi za Teoriju umetnosti i medija, 2010. godine, mentor dr Nevena Daković, red. prof.

Nevena Daković

Faculty of Dramatic Arts, University of Arts in Belgrade,
Belgrade, Serbia

Holocaust in Digital and Collective Memory

Summary:

The aim of this paper is threefold analysis of the websites dedicated to Old Fairground (starosajmiste.info i www.semlin.info). First, the paper defines their media and textual specificities by the notions of digitext and collective intelligence. Second, it is focused on the construction of the space and processes, documenting and memorialisation of the Holocaust. Eventually, it points to the websites as the domains of Rothberg's multidirectional memory.

Keywords: *Old Fairground, holocaust, digitext, multidirectional memory*